

O'zbekiston Matbuot va axborot agentligida 2014-yil 19-dekabrda 0055-raqam bilan qayta ro'yxatga olingan.

2020-yil. 5-son.

Bosh muharrir

Bahodir JOVLIYEV

Tahrir hay'ati:

Sherzod SHERMATOV
Dilshod KENJAYEV
Maqsudxon YO'LDOSHEV
Nizomiddin MAHMUDOV
Nargiza RAHMONQULOVA
Yorqinjon ODILOV
Mamatqul JO'RAYEV
Nasirullo MIRKURBANOV
Jabbor ESHONQULOV
Valijon QODIROV
Nilufar Namozova
Lutfullo JO'RAYEV
(bosh muharrir o'rinbosari)

Jamoatchilik kengashi:

Muhammadjon ALIYEV
Ergesh ABDUVALITOV
Manzura DADAXO'JAYEVA
Ehson TURDIQULOV

Sahifalovchilar:

Akmal FARMONOV
Gulnoza VALIYEVA

Nashr uchun mas'ullar:

Nilufar NAMOZOVA
Nigora URALOVA
Emma TOROSYAN

Tahririyat manzili:

100038, Toshkent shahri Matbuotchilar ko'chasi 32-uy,
Telefon: (98) 121-74-16,
(71) 233-03-10,
(71) 233-03-45,
(71) 233-03-67.

e-mail: til_adabiyot@umail.uz
vab-sayt: www.tilvaadabiyot.uz

Jumaldan ko'chirib bosilgan maqolalar "Til va adabiyot ta'limi" dan olindi, deb izohlanishi shart.

Jumalda nashr etilgan maqolalarda mualliflarning tahririyat nuqtayi nazariga muvofiq kelmaydigan fikr-mulohazalari bosilishi mumkin.

Tahririyatga kelgan qo'lyozmalar taqriz qilinmaydi va muallifga qaytarilmaydi.

Bosmaxonaga 25.05.2020-yilda topshirildi. Ofset usulida chop etildi. Qog'oz bichimi 60x84¹/₈. Shartli bosma tabog'i 6,0. "Times" garniturasida, 10, 11 kegl. "SANO-STANDART" MCHJ bosmaxonasida chop etildi.

Manzil: Toshkent sh. Olmazor tum, Shiroq ko'chasi. Buyurtma Adadi 4500 nusxa. Bahosi kelishilgan narxda.

1991-yildan chiqa boshlagan

TIL VA ADABIYOT TA'LIMI

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
XALQ TA'LIMI VAZIRLIGINING
ILMIY-METODIK JURNALI

НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЙ
ЖУРНАЛ МИНИСТЕРСТВА
НАРОДНОГО ОБРАЗОВАНИЯ
РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН

Я ПЕРЕПОДАВАНИЕ
ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

LANGUAGE AND LITERATURE
TEACHING

SCIENTIFIC-METHODOLOGICAL JOURNAL OF THE MINISTRY
OF PUBLIC EDUCATION OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN

MUNDARIJA

Nusratullo JUMAXO'JA. Davlat tilining nufuzi va mavqeyi: uni tubdan oshirishda qanday dolzarb muammo va to'siqlar mavjud?	3
TILSHUNOSLK	
Nizomiddin MAHMUDOV. Ilmiy matn va termin	6
METODIK TAVSIYA	
Saodat KAMBAROVA. Nutq o'stirishda tizimli yondashuv	9
Valijon QODIROV, Yaxraxon UMAROVA. Ona tilidan fanga oid umumiy kompetensiyalar tizimida pragmatika masalalari	11
Marjona JUMANOVA. Badiiy adabiyotda pleonazm hodisasining qo'llanilishi	13
Zulxumor MIRZAYEVA. Shekspirdan Navoiyga: mutafakkir ijodiga yangicha yondashuv	14
DARS - MUQADDAS	
Feruza SHAROPOVA. Ona tili darslarida matnini o'qib tushunish malakasi	16
Rayxon RASULOVA. "Dunyo degan shundayin anglab bo'lmas sir ekan"	18
Jamila MAHMUDOVA. Sonlarning ma'no guruhlari	20
Sotiboldi ODILOV. Tasviriy ifoda mavzusini o'rganish	21
IL'OR PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR	
Nodira ABDULLAYEVA. Dars samaradorligini ta'minlovchi vositalar	23
Bobomurod MIRSANOVA. Nemis tilida qo'shma otlarni vizual metodlar orqali o'rgatish	24
TAHLIL	
Zamiraxon TO'XTABAYEVA. Til transferensiyasi va uning turlari	25
Tojixon SOBITOVA. Yoshlar ma'naviyatini yuksaltirishda xalq og'zaki ijodining o'rni	27
Olimjon JUMABOYEV. Rassom ruhiyati va rang-tasvir uyg'unligi	28
Ijobat SAYMURATOVA. Romanda majoziy tasvir va ruhiy iztiroblar talqini	30
Aysafar MURTAZAYEVA. Ingliz tilida texnikaga oid terminlarni o'rgatishning lingvodidaktik asoslari	32
TADQIQOTLAR	
Nodira ADIZOVA. Buxoro tuman toponimlari tarkibida topoosos, topoformant hamda indikator tushunchalari	34
Atabay JUMANIYOZOV, Nafisa POLVANOVA, Feruza ALLABERGANOVA. Qo'shma so'zlar imlosi bobida ayrim mulohazalar	35
Erkin MUSURMANOV. Yarkent xonligi adabiy muhiti va uning mashrabshunoslikda tutgan o'rni	37
Otabek YO'LDOSHEV. Texnologiya sivilizatsiya va ta'lim-tarbiya	39
KICHIK TADQIQOT	
Dilnoza JUMAYEVA. "Yusuf va Zulayho" dostonida variantlilik	41
Ixtiyor ERMATOV. Tilshunoslik terminologiyasida gipero-giponimik hodisalar	42
Nilufar CHO'LIYEVA. Yangi o'zbek qissalarida qahramon masalasi	44
Elmira HAZRATQULOVA. "Tarixi Rashidiy" asari adabiy manba sifatida	45
Yulduz JO'RAYEVA. "U mendirman, men esa udir"	46
Dilnoza QURBONOVA. Bag'rikenglik kompetensiyasini shakllantirish	48
LUCHSHIY UCHITEL' FILOLOG - 2020	
Шоира МАШАРИПОВА. Мы перед ними в неоплатном долгу	49
Артур ТЕН. А.Т.Твардовский «Василий Тёркин»	50
Дилором АБДУЛЛАЕВА. Обучение в командах достижения как один из методов кооперативного обучения	52
МЕТОДИКА. ОПЫТ	
Альмира АБУТАЛИПОВА. Узбекская литература второй половины XX-начала XXI века. Обзор литературного процесса. Саид Ахмад. «Бунт новостей»	54
ИСПОЛЬЗУЙТЕ ЭТИ МАТЕРИАЛЫ	
Эльвина АЛИЕВА. Инновационные интерактивные и активные педагогические методы на занятиях по синтаксису русского языка в вузе	56
Инобат ТУРСУНОВА. Возможности русского языка в нравственном воспитании молодого поколения (обучая воспитывать)	58
ИЗ ОПЫТА ПРЕПОДАТЕЛЯ	
Наргиза ШАРИПОВА. Уделить внимание литературе – значит уделить внимание будущему и духовности	60
Чарос АБДУЛЛАЕВА. Лингвокультурная сущность фразеологических единиц (ФЕ) с цветообозначением и их национально-культурная специфика в английском, русском и узбекском языках	61
Светлана ЯРЦЕВА. Комплексный подход к обучению чтению	62
ЯЗЫКОЗНАНИЕ	
Урал УСМАНОВ, Замира УСМАНОВА. Сопоставительный анализ компонентного состава неполных предложений с нулевым сказуемым	65
Ирода СИДДИКОВА. Общелингвистические и лексикографические проблемы синонимии в разнотипных языках	68
Раъно ТУРДИЕВА. Усвоение глагольно-именных словосочетаний с временными отношениями	69
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ	
Ноибя ЮЛДАШЕВА. Контекст художественно-документальной прозы Светланы Алексиевич	71
НАУЧНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ	
Евгений МАЛИНОВСКИЙ, Ирина ТКЕБУЧАВА. Замечания о старых и новых крылатых фразах в русском языке	73
ОБСУЖДАЕМ, СПОРИМ	
Умида ПУЛATOVA. Обучение основам письменной речи студентов-юристов	77
Манзура МИРСОЛИЕВА. Формирование читательских интересов на уроках литературы в условиях цифровизации образования	78
ПАМЯТНЫЕ ДАТЫ	
Евгений БАСКАКОВ. «Здесь вы увидите кусочек восточной сказки...»	80

TIL VA ADABIYOT

TA'LIMI

jurnali

Я ПЕРЕПОДАВАНИЕ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ LANGUAGE AND LITERATURE TEACHING

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasining Filologiya va Pedagogika fanlari bo'yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashr.

Saodat KAMBAROVA,

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti o'qituvchisi,
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori

NUTQ O'STIRISHDA TIZIMLI YONDASHUV

Adabiyot o'qitishda o'quvchilarning "o'z fikrini savodli bayon qila olishga qaratilgan nutqiy kompetensiyani rivojlantirish; adabiy til me'yorlariga rioya qilish, uslubiy rang-baranglikdan foydalanish kabi tayanch kompetensiyalarini shakllantirish" vazifalarining belgilanishi yozma nutqning grammatika, imlo, punktuatsion va og'zaki nutqning orfoepik jihatdan to'g'ri tuzilishini o'zlashtirishga doir maqsadli yondashuvlarni talab etadi. Zero, nutq va tafakkurni uyg'un rivojlantirish masalasi o'quv materiallari mazmunini takomillashtirishga chambarchas bog'liq.

Fikrimizcha, adabiy ta'limda topshiriqlarning kutilgandek natija berishi uchun sujet, kompozitsiya, obrazlilik, badiiy to'qima kabi nazariy tushunchalar qatori matn qurilishiga doir bilimlarni soddadan murakkabga tamoyili asosida shakllantirish ham talab etiladi.

Ta'lim bosqichlarida nutq va tafakkurni o'stirish jarayoni qanday mexanizmga tayanadi? Aynan 4-sinf dan 5-sinfga o'tilganda o'quvchilar nutqida uchraydigan: mavzuning to'liq yoritilmasligi; so'zlarning o'rnida qo'llanmasligi; gapda so'zlar, matnda gaplarning o'zaro bog'lanmasligi; reja tuzish yoki sarlavhaning to'g'ri tanlanmasligi; matn qismlari va ular o'rtasidagi aloqadorlikka doir bilimlarning kamligi (sarlavha, epigraf, reja, kirish, asosiy qism, xulosa kabi); darslik mualliflari fikrlari bilan cheklanish holatlari bilimlardagi bo'shliqlarni to'ldirishga doir chora-tadbirlarni taqozo etadi. Vaholanki, tafakkur va nutq o'stirishga doir topshiriqlar boshlang'ich "Ona tili" va "O'qish" darsliklarida yetarli darajada aks etgan.

O'quvchilarning fikr ifodasida, asosan, nutqiy (lug'aviy-uslubiy, morfologik-uslubiy va sintaktik-uslubiy) xatolar ko'p uchrashi nazarda tutilsa, ularni bartaraf etish yuzasidan tizimli ish olib borilishi maqsadga muvofiq. Jumladan, lug'aviy-uslubiy xatolar quyidagi mazmundagi korreksion ishlarga ehtiyoj tug'diradi:

1. Gap yoki matnda so'zlarni takror qo'llamaslik.

Bunda fikrga mos so'z tanlash va ularni o'rnida ishlatishga ahamiyat qaratish; nutqda ko'p va faol ishlatiladigan so'zlarga murojaat qilishdan chekinish; so'zlarning ma'nodoshlaridan foydalanish; takror keladigan so'zlar o'rniga olmoshlarni qo'llash yuzasidan tushunchalar berish mumkin. Masalan:

Bahor keldi. U (bahor) o'z tarovati bilan barchaga xushnudlik ulashmoqda.

2. So'zlarni aniq ma'nosida ishlatish. Buning uchun o'quvchilar so'z boyligini oshirish maqsadida lug'at daftarlari yuritishni yo'lga qo'yish; daftarga so'zlar anglatadigan ma'nolarini muntazam qayd ettirib borishga odatlantirish; so'z ma'nolarini farqlashga doir turli

grammatik o'yinlar tashkil etish mumkin. So'z ma'nosi ustida ishlashda uning leksik ma'nosi (so'zning o'zigagina xos atash ma'nosi: o'rik – *mevali daraxt* va *meva* ma'nosini anglatishi); grammatik ma'nosi (so'zlarning ma'lum bir umumiy xususiyatiga ko'ra turkumlarga bo'linishi (*qizil* – sifat, *shirin* – sifat, *baland* – sifat); shu turkumgagina xos bo'lgan grammatik ma'nolarni ifodalovchi shakllarni olishi (*bolalarni* – ot so'z turkumiga xos bo'lib, ko'plik va kelishik ma'nolariga egaligi)ga doir mashqlar ko'zda tutiladi.

3. Shevaga xos so'zlardan foydalanmaslik.

Adabiy til me'yorlariga amal qilish uchun qulay nutqiy sharoit yaratish; o'qilgan va qayta hikoya qilingan matn til tomonidan tahlil qilish; matndagi so'zlarning ma'no qirralarini tushuntirish yuzasidan ishlar olib borilishi zarur. Masalan, adabiy tilda *do'ppi*, *sigir*, *beshik* kabi so'zlar Buxoro shevasida *kallapo'sh*, *inak*, *gavora* tarzida ishlatilishi va h.k.

4. Morfologik-uslubiy xatolar so'z o'zgartiruvchi va so'z yasovchi qo'shimchalarni to'g'ri qo'llashni; **sintaktik-uslubiy xatolar** esa so'z birikmasi va gap tuzishga doir mashqlar tizimini takomillashtirishni; **ti-pik-kompozitsion xatolar** rejaning matnga mos holda tuzilishini, voqea-hodisalarni ifodalashda izchillikka amal qilinishini talab etadi. Dalillarni tartibli keltirish, rejali ish tutish, matn qanday boshlash, davom ettirish va tugatish zarurligini tasavvur qilish, materiallarni o'z o'rniga joylashtira olish kompozitsion xatolarga barham beradi. Voqea-hodisalar tasvirida so'z, so'z birikmasi, zarur lavha yoki dalillarni keltirishni unutmaslik mantiqiy izchillikka xizmat qiladi.

O'quvchilarda mazmuniy, mantiqiy va kompozitsion bog'liqlik yuzasidan dastlabki bilimlarni shakllantirish jarayoni xatboshi va mustaqil gaplarni bog'lovchi leksik-grammatik vosita (ko'rsatish, III shaxsdagi kishilik olmoshlari kabi)larning qo'llanishi *mazmuniy aloqadorlik*; gaplar, xatboshilar orasidagi mantiqiy munosabatlarning funksional-sintaktik vositalar orqali ifodalanishi *mantiqiy bog'liqlik*, shuningdek, sintaktik qurilmalar (*ma'lumki*, *ta'kidlash joizki*, *yuqorida aytilganidek* kabi) yordamida *kompozitsion bog'liqlik* mohiyatini tushuntirishdan boshlanadi.

Boshlang'ich savod o'rgatish davrida grammatik-orfografik va orfoepik bilimlarni amaliy o'zlashtirish bilan bog'liq yondashuvlar mavjud. Jumladan, **gap ustida ishlash** yo'nalishida quyidagi mashq turlaridan foydalanish tavsiya etiladi:

1. Gap chizmasini doskada tasvirlash va izohlash.
2. Tavsiya etilgan chizmaga mos gap tuzish.

3. Rasm asosida tuzilgan hikoyadagi gap chizmasini doskada aks ettirish.

4. Matndan berilgan chizmaga oid gaplarni ajratish va izohlash.

5. Matndagi har bir gap nusxasini chizdirish. Bunda dastlab ikki-uchta, so'ngra to'rtta yoki beshta gapli matn tanlanadi. Tuzilgan hikoya yoki ertak matni o'qituvchi tomonidan aytib turiladi, o'quvchilar esa gap chizmasini doskada yozadi. Masalan:

Osmonni qora bulut qopladi.

6. So'zlar yordamida gapni kengaytirish va uni chizmada ifodalash.

Yuqoridagi kabi faoliyat turlari imloviy bilimlarni o'zlashtirish, gap tuzish, hikoya yoki insho, bayon matnida gaplarning mazmunan bog'liqligini tushunish hamda gap chegarasini aniqlashga tayyorlab boradi.

So'z ustida ishlash o'quvchilarni adabiy-orfoepik talaffuz va to'g'ri o'qishga o'rgatish; har bir so'z ma'nosini tushuntirish; muntazam ravishda lug'at boyligini oshirish; so'zni uslubiy jihatdan to'g'ri qo'llash; so'zlarni imlo xatolarisiz yozishga odatlantirish bilan chambarchas bog'liq. Mazkur jarayonda muayyan rasm, narsa-buyum yoxud voqea-hodisaning o'zidan foydalanilib, aytilayotgan nom "so'z" hisoblanishi haqida ma'lumot beriladi. Bunday usul bolada "so'z" tushunchasi xususida tasavvur uyg'otadi. Shuning barobarida so'z tovushlardan, gap so'z yoki so'z birikmalaridan, matn gaplardan tashkil topishi, so'z bo'g'inlarga bo'linishi yuzasidan ham tegishli tushunchalar shakllantiriladi. So'z ustida ishlash jarayonida bir xil qo'shimchali yoki asosdosh so'zlar; ohangdosh so'zlar; ma'nodosh so'zlar; shakldosh so'zlar; zid ma'noli so'zlar; ko'p ma'noli so'zlar topish hamda berilgan so'zlarni qatnashtirib gap tuzish kabi og'zaki mashq turlari qo'l keladi.

Qayd etish joizki, aynan ijodiy va mantiqiy xarakterdagi topshiriqlar ona tili darslarida nutqiy va lingvistik; adabiyot darslarida adabiy-nutqiy va tahlil kompetensiyalari rivojini ham nazarda tutadi. Zero, "nutq fikrni bayon etish vositasi bo'libgina qolmay, uni shakllantirish quroli hamdir. Fikr nutqning psixologik asosi vazifasini bajaradi, uni o'stirish sharti esa fikrni boyitish hisoblanadi. Aqliy faoliyat tizimini egallash asosidagina nutqni muvaffaqiyatli o'stirish mumkin. Shuning uchun o'quvchilar nutqini o'stirishda materialni tayyorlash, takomillashtirish, mavzuga tegishlisini tanlash, joylashtirish va mantiqiy fikrlashga yo'naltiradigan ish turlariga katta ahamiyat beriladi"².

Quyidagi rivojlantiruvchi mashqlarni muntazam o'tkazib borish ijodiy ishlarda uchraydigan nutqiy xatolarni bartaraf etishda samaralidir:

1. Lug'at ishi. Nutq va tafakkurni uyg'un holda o'stirishda orfografik, ensiklopedik, etimologik, omonimik, sinonimik, antonimik, ideografik lug'atlardan foydalanish so'zlarning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turlari, ya'ni ma'nodoshlar, shakldoshlar, bir ma'nosi bilan farqlanadigan so'zlarni to'g'ri qo'llash, shuningdek, nutqiy g'alizlik va zerikishga sabab bo'ladigan takrorlarni bartaraf etadi. Tilshunos olim A.Sobirovning ta'kidlashicha, tafakkurni o'stirishda ideografik lug'atdan foydalanish "so'zlarni bir-biriga solishtirish, qiyoslash asosida ularning har biriga xos umumiy yoki xususiy belgilarini aniqlashda yordam beradi"³.

Ideografiya "bir umumiy mavzu va g'oya atrofida birlashgan, uyg'unlashgan so'zlar majmuyi, yig'indisi"dir⁴. Masalan, *suv* umumiy mavzusini *ariq*, *jilg'a*, *irmoq*, *soy*, *ko'l*, *daryo*, *dengiz*, *okean* kabi so'zlar guruhi tashkil etsa, ular qatorini oqishi, qirg'oqqa egaligi, to'liqlanish yoki turg'unligiga ko'ra umumlashtirish yoki farqlash mumkin. O'quvchilarga mazkur so'zlar *oqmoq* va *turmoq* fe'llari bilan semantik-sintaktik aloqa hosil qilishi tushuntirilishi zarur. Bunda "Mosini toping" usulidan foydalanish ma'qul. Jumladan:

1. ....da to'fon ko'tarildi. 2. .... suv jildirab oqardi.

Foydalanish uchun so'zlar: *ariq*, *soy*, *ko'l*, *jilg'a*, *daryo*, *dengiz*.

Lug'at ishini intellektual o'yinlar tarzida ham yo'lga qo'yish mumkin. Bunda so'z birikmalarini bir so'z bilan yoki aksincha ifodalash vazifasi beriladi. Masalan, *bilim dargohi* – *maktab*, *tug'ilib o'sgan maskan* – *vatan* yoki *fasllar kelinchagi*, *yasharish fasli* – *bahor*, *ko'klam* kabi.

2. So'z turkumlariga xos xususiyatlarni aniqlash. Bunda agar predmetning nomi bo'lmasa, odamlar bir-birlari bilan qanday aloqaga kirishishi, so'z turkumlari nimani ifodalashi, qanday so'roqlarga javob bo'lishi yoki qanday o'zgarishi ustida savol-javoblar o'tkaziladi va misollar keltiriladi. Zarur hollarda so'z turkumlariga xos xususiyatlar jadval va chizmalar yoki grammatik o'yinlar orqali tahlil qilinadi. Masalan:

1. *U kelishiklarda turlanadi (ot).*

2. *U gapda kesim vazifasida keladi (ot, fe'l) va h.k.*

3. Mustaqil ijodiy ishlar muayyan mavzuda material to'plash va ularni tartibga keltirish; mavzuga oid rasmlar; mavzuni yoritishga doir leksik birliklar ustida ishlash; matn rejasini tuzish (asarning umumiy mazmunini topish, butunni bo'lakka ajratish); reja asosida qayta hikoyalash; ishni shakllantirish hamda xato-kamchiliklarini tuzatish bo'yicha tizimli ishlarni talab qiladi.

Xulosa qilganda, til nazariyasi, grammatika, leksikologiya va stilistika elementlari, shuningdek, adabiyot nazariyasiga oid bilimlarni tadrijiy o'zlashtirishga doir yondashuvlar o'quvchilar nutqi hamda tafakkurini o'stirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

¹Umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining davlat ta'lim standartini tasdiqlash to'g'risida. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori. – Toshkent, 2017, 14 (774)-son. 32-bet.

²K.Qosimova va boshq. Ona tili o'qitish metodikasi. – Toshkent: Noshir, 2009. 304-bet.

³E.Begmatov. Hozirgi o'zbek tilining leksik qatlamlari. – Toshkent: Fan, 1985. 116-6et.

⁴A.Sobirov. Ona tili darslarida ideografik lug'atdan foydalanish // Til va adabiyot ta'limi, 2003. 4-son.

Valijon QODIROV,
pedagogika fanlari doktori;
Yayraxon UMAROVA,

Andijon davlat universiteti tadqiqotchisi

ONA TILIDAN FANGA OID UMUMIY KOMPETENSIYALAR TIZIMIDA PRAGMATIKA MASALALARI

Ta'lim-tarbiya jarayonida samarali, sifatli natijaga erishmoq uchun oldindan tarbiyalanuvchilarga qanday kompetensiyalar singdirilishini oydinlashtirib olish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu sinflar kesimida ta'limning ongllilik, uzviylik va uzluksizlik, oddiydan murakkabga rivojlanib borish kabi tamoyillariga asoslangan holda belgilanadi, amalga oshiriladi.

Ushbu maqolada Ona tili ta'limida o'quvchilarda shakllantirilishi kerak bo'lgan umumiy tayanch kompetensiyalarining ahamiyati, mazmun-mohiyati haqida so'z ketadi. Respublikaning qator viloyatlarida bo'lib, filolog o'qituvchilar bilan o'tkazilgan suhbatlar, seminar-treninglarda aksar muallimlar bu kompetensiyalarining mohiyati, til ta'limigagina taalluqli jihatlari, ularni shakllantirish yo'llari haqida yetarli tushunchaga ega emasliklari ma'lum bo'lib qoldi. Shu bois o'zimizning kuzatishlarimiz, izlanishlarimizdan kelib chiqib, bu boradagi qarashlarimizni bayon qilishga jazm etdik.

Boshqa predmetlar qatori Ona tili uchun fanga oid *umumiy kompetensiyalar tizimida*, avvalo, kommunikativ kompetensiyaga tilga olinadi. Bu kompetensiya ijtimoiy vaziyatlarda ona tilida hamda birorta xorijiy tilda o'zaro muloqotga kirisha olish, muloqot madaniyatiga amal qilish, ijtimoiy moslashuvchanlik, jamoada samarali ishlay olish layoqatlarini shakllantirishni nazarda tutadi.

Kommunikatsiya jarayonida pragmatik layoqat muhim sanaladi, negaki kishi hayotining har kuni, har soat va daqiqasida kirishiladigan muloqotning muhiti, kommunikativ va maqsadiga ko'ra eng samarali muqobil variantini topa bilish, til vositalaridan unumli foydalana olish kabi talablar ko'ndalang turadi.

Pragmatik kommunikativ kompetensiya, avvalo, o'quvchilar ongida so'z (til, muloqot)ning ana shunday imkoniyati, kuchi va oqibati haqida tasavvurni shakllantirishdir. Saylov jarayonlaridagi davlat rahbarlari, deputatlarining chiqishlari pirovard natijaga qanday ta'siri bo'lganini yoki o'ylamay aytilgan gap inson taqdirida nechog'lik pushaymonliklarga sabab bo'lishini ko'plab misollar bilan tasdiqlash mumkin.

Pragmatik kommunikativ kompetensiya, shuningdek, o'quvchilarga muloqot muhitini his qilish, ulardagi o'zlari muvaqqat doxil bo'lib turgan bu muhit talab qiladigan uslubni to'g'ri tanlay bilish malakasidir. O'quvchilar jamiyat hayotini kuzatar ekanlar, kommunikativ vaziyatlarga ko'ra u yoki bu sotsiumning ijtimoiy roli o'zgarishi bilan nutqi ham muvofiq tarzda o'zgachalik kasb etishiga guvoh bo'ladi. Masalan, o'z o'qituvchilarining hayotdagi ijtimoiy rolga ko'ra nutqlarining quyidagi shakllarda bo'lishini ko'rganlar: 1. Darsni tushuntirish jarayonida ilmiy nutq uslubidan foydalanadi. 2. Turli yig'inlarda rasmiy yoki publitsistik uslublarga murojaat qiladi. 3. Maktabdan, darsdan tashqari bo'ladigan kommunikativ vaziyatlarda kundalik-maishiy uslubni qo'llaydi [3: 24]. Ayni paytda guvoh bo'ladilarki, muallimlari har qanday vaziyatda ham o'z kasbiga xos bo'lgan ijtimoiy doira chegarasida so'zlaydi [4: 142]. U kundalik-maishiy uslubni qo'llaganda ham o'qituvchi ekanligi bilinib turadi.

Pragmatik kommunikativ kompetensiya muloqot jarayoni ishtirokchilari bo'lmish kommunikativ va kommunikativning millati, yoshi, ijtimoiy roli (mavqeyi), jinsi kabi omillarni hisobga olgan holda muloqot madaniyatiga rioya qilishidir. Masalan,

ruslarda ota-onasiga sensirab murojaat qilish odatiy hol bo'lgan holda o'zbek mentalitetiga ko'ra ona-onasi tugul begona bo'lgan o'zidan katta millatdoshlarini sensirash ham ulkan madaniyatsizlik sanaladi.

Pragmatik kommunikativ kompetensiya sotsiumning o'zi uchun odatiy bo'lgan muhitdan boshqa yangi muhitda ham u yerdagi ijtimoiy markerni nozik ilg'agan holda kirishuvchanlik, ijtimoiy moslashuvchanlik qobiliyatiga ega bo'lishidir. Shunday kishilar borki, yangi muhitda "mezbon"lar bilan kirishib ketolmay, begonasirab yuradi (o'tiradi), o'zini noqulay sezadi. Aksincha, sotsiumlar borki, besh-o'n daqiqada muhitni "o'ziniki" qilib oladi, ular yangi jamoaga kelgan bo'lsalar ham kommunikativlik layoqati bois samarali faoliyat ko'rsata biladilar.

Ona tili uchun fanga oid umumiy kompetensiyalardan biri axborotlar bilan ishlash kompetensiyasi bo'lib, u media manbalardan zarur ma'lumotlarni izlab topish, qayta ishlash, ulardan samarali foydalanish, media muloqot layoqatini shakllantirishni nazarda tutadi. Ushbu kompetensiyaning pragmatikasi media-ta'limni yo'lga qo'yish va media-madaniyatni tarbiyalash orqali shakllantiriladi. Bu ikki omil shaxsning ommaviy axborot vositalari (televideniye, radio, video, kino, pressa, internet matbuoti v.b.) orqali rivojlanishini ta'minlaydi.

Pragmatik kommunikativ kompetensiyaning amerikalik yirik vakili H.Grays qarashiga ko'ra kommunikativ faoliyat o'zaro hamkorlik (bizning mavzumizga ko'ra media hamkorlik) asosida tashkil qilinadi. Hamkorlik hosil bo'lishi uchun axborot almashinuvda to'rtta: *miqdor, sifat, mavzuga oidlik, muomala tarzi* tamoyillariga amal qilinadi [5: 183–198]. Pragmatik maqsadga ko'ra tarbiyalanuvchilar uchun *miqdor tamoyili* olinayotgan yoki uzatilayotgan ma'lumot, axborotning miqdorini belgilash (ba'zan chegaralash)ni bildiradi. Bunda kommunikativ va kommunikativ uchun almashuvdagi axborot talab darajasida bo'lishi, shuningdek, ehtiyojdan ortiqcha ma'lumotni olish (berish) ga urinmaslik talab qilinadi. Mavhumlikka sabab bo'ladigan qisqalik tushunmovchilikka olib borsa, axborot uzatishda ko'p so'zlilik fikr tarqoqligiga sabab bo'ladi. Axborotlar bilan ishlash pragmatik kompetensiyasida *sifat tamoyili* alohida o'rin tutadi. Bunda tarbiyalanuvchilar ma'lumotlarning haqqoniyligiga erishish bilan bog'liq layoqatga ega bo'lishlari diqqat markaziga qo'yiladi. Yolg'on axborotlardan qocha bilish, ularning domiga tushib qolmaslik, haqiqati, to'g'riligi aniq bo'lmagan axborotlarni uzatishdan vaqtida voz kecha bilish mazkur tamoyil shartlari sanaladi. Ongli fuqaro o'ziga yetgan axborotning haqqoniyligiga mas'ulligini his qiladi, yolg'on va gumonli axborotlar tarqalishini oldini oladi.

Mavzuga oidlik tamoyili kommunikatsiya jarayoni ishtirokchilarini mavzu obyekt doirasidan chiqmaslikka da'vat etadi. Bu tamoyilga rioya qilmaslik birinchi va ikkinchi tamoyillardan chekinishga olib kelishi mumkinligi hayotda ko'p kuza tiladi. Telefonda so'zlashish, internet orqali yozishmalarda mazkur tamoyilga rioya qilish kommunikativ, avvalo, o'zini, qolaversa, suhbatdoshini hurmat qilishini namoyon qiladi. Kommunikatsiya jarayonining ishtirokchilari so'zlashuv yoki yozishmalarida fikr ifodalashda aniqlikka va kommunikativ hisobga olgan holda tushunarli uslubga intilishlari bu tamo-